

МАҲМУД ҚОШҒАРИЙНИНГ «ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК» АСАРИНИНГ ЎЗБЕК ТИЛИ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ

Бобожонова Дилноза Охунжоновна
Осиё халқаро университети ўқитувчиси
dilnozabobojonova22@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7854439>

Аннотация. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луготит турк» асари ўзбек тили тарихида яратилган асарлар орасида ўзининг илмий қийматига кўра алоҳида ажралиб туради. Олим бу асар устида узоқ йиллар ишлади, кўп йиллар юртма-юрт кезиб материал тўплади, туркийлар яшаган кенг ва катта ҳудудни бирма-бир кезиб чиқди, уруғлар, қабилалар, халқларнинг турмуш тарзини, урф-одатларини, касб-корларини, турар жойларини, нуфузларини аниқлади ва уларнинг тилларига хос хусусиятларни синчиклаб ўрганди.

Шунга кўра, бу асарни чуқур ўрганиш фан олдида турган асосий вазифадир.

Калит сўзлар: «Девону луготит турк», Басим Аталай, «Оталар сўзи», «Туркий қомус».

РОЛЬ ПРОИЗВЕДЕНИЯ МАХМУДА КАШГАРИ «ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК» В РАЗВИТИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Труд Махмуда Кашгари «Девону луг'отит турк» выделяется среди произведений, созданных в истории узбекского языка, своей научной ценностью. Над этой работой ученый работал много лет, много лет путешествовал по стране и собирал материал, тщательно изучал особенности их языков.

Соответственно, глубокое изучение этого произведения является основной задачей, стоящей перед наукой.

Ключевые слова: «Девону луг'отит турк», Басим Аталай, «Оталар сози», «Турецкий словарь».

THE ROLE OF MAHMUD KASHGARI'S WORK "DEVONU LUG'OTIT TURK" IN THE DEVELOPMENT OF THE UZBEK LANGUAGE

Abstract. Mahmud Kashgari's work "Devonu lug'otit turk" stands out among the works created in the history of the Uzbek language due to its scientific value. The scientist worked on this work for many years, traveled around the country and collected material for many years, traveled one by one across the vast and large territory inhabited by the Turks, determined the lifestyles, customs, professions, residences, and influence of the clans, tribes, peoples. and carefully studied the peculiarities of their languages.

Accordingly, a deep study of this work is the main task facing science.

Key words: "Devonu lug'otit turk", Basim Atalay, "Otalar sozi", "Turkish dictionary".

Ўзбек тили тараққиётида ўзига хос аҳамиятга эга бу асар Басим Аталай, В.В.Бартольд, А.Н.Самойлович, П.К.Жузье, С.Е.Малов, Андрей Николаевич Кононов, Александр Константинович Боровков, Н.А.Баскаков каби чет эл олимлари ва Абдурауф Фитрат, Солих Муталлибов, Натан Маллаев, Ғани Абдурахмонов, Ҳамид Неъматов каби ўзбек тилшунослари томонидан маълум даражада тадқиқ этилган.

Маълумки, «Девону луғотит турк» асарининг қўлёзмаси 1914 йилда Туркиянинг Диёрбакир шаҳрида топилади. Асарнинг бу қўлёзмаси Маҳмуд Қошғарий ўзи ёзган нусхадан — асл нусхадан кўчирилган. Бу китобни кўчирувчи хаттот Муҳаммад бин Абу Бақр ибн Абдул Фотиҳ ал Совий ал Дамашқийдир. Бу нусха «Девону луғотит турк» ёзилгандан сўнг салкам 200 йил ўтгач, яъни 1266 йилда кўчирилган. Қўлёзма 319 varaқли катта бир жилддан иборат бўлиб, varaқлари тарқоқ, йиртиқ, боши охири номаълум, саҳифалари қўйилмаган. Ҳозир у Истанбулда, Фотиҳ кутубхонасининг Али Амирий фондида сақланмоқда. Диёрбакирлик кекса китоб мухлисларидан Али Амирий мазкур асарни шу йили фан оламига маълум қилади.

«Девону луғотит турк» қўлёзмаси учга бўлиниб, биринчи ва иккинчи жилдлари 1915 йилда, учинчи жилди 1917 йилда Истанбулда Килисли Рифат муҳаррирлигида нашр этилди. Тилшунос Босим Аталай асарни турк тилига биринчи бўлиб мукаммал таржима қилди. Асарнинг учала томи 1939-1941 йилларда нашр этилди. Басим Аталай «Девону луғотит турк»ни турк тилига биринчи бўлиб мукаммал таржима қилибгина қолмай, уни ҳар томонлама илмий жиҳатдан текширган, Қошғарий ижодини тинмай тарғиб қилган олимдир.

Абдулаҳад Нурий «Девону луғотит турк»даги афоризм ва мақолларнинг 251 тасини тўплаб, «Оталар сўзи» номи остида нашр эттирди. Шокир Улқутоширнинг «Қашғарли Маҳмуд» номли кичик бир асарида Маҳмуд Қошғарийнинг ҳаёти, ижоди ва «Девону луғотит турк»нинг мазмуни баён этилган.

Ғарбий Европада шарқшунос олим Карл Броккельман 1920 йилда «Девону луғотит турк» тўғрисида биринчи мақоласини эълон қилди, кейинчалик асардаги сўз, исм ва жой номларининг рўйхатини тузиб, қайси том ва саҳифасини белгилаб, алоҳида китоб (кўрсаткич) тарзида немисча сўз бошиси билан 1928 йилда нашр эттирди; «Девону луғотит турк»нинг тил ва адабиёт учун аҳамияти, унинг таржимаси тўғрисида ҳам бир неча мақолалар ёзди.

Атоқли турколог Сергей Малов Тошкентда ишлаган даврида ҳам, кейинчалик ҳам «Девону луғотит турк»га катта аҳамият берди. Унинг «Қадимги туркий ёзув ёдгорликлари» номли монографиясида асарга оид қимматли фикрлар ифодаланган ва каттагина библиография берилган.

Шарқшунос П.К.Жузье 1926-1928 йилларда «Девону луғотит турк»га бағишлаб иккита мақола ёзди. П.К.Жузье асли фаластинлик араб бўлиб, у 1871 йилда туғилган. Қозон университетида таълим олган, Қозонда ва Бокуда профессорлик қилган, 1942 йилда Бокуда вафот этган. У мақолаларида «Девону луғотит турк» асарига жуда юксак баҳо берди, унинг катта аҳамиятини уқтириб ўтди. У ёзади: «Маҳмуднинг «Девону луғотит турк» асарида ўша вақтда Қорахонийлар давлати таркибига кирган Шимолий-Шарқий қабилаларнинг деярли ҳаммаси тўпланган. Дадил айтиш мумкинки, яқиндагина (XIX аср охириларида) Россияда ва Шарқда ўрганилган туркий тиллар фонетикаси ва этимологиясининг асосий қонунлари XI асрдаёқ Маҳмуд томонидан аниқланган ва ўрганилган эди. Маҳмуднинг бу текширишлари шу қадар кенг ва чуқурки, хатто, бундай асар XIX асрда ёзилганда ҳам унга шон-шараф бўларди. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк»и сингари асар фан оламида кейинги асрларда ҳам яратилган эмас. Унинг асари бамисоли «Туркий комус»дир».

Ўзбек олимлари орасида «Девону луғотит турк» асарини илмий асосда ўрганишни Туркистон жадидчилиқ ҳаракатининг гоёвий раҳнамоси Абдурауф Фитрат бошлаб берди. Унинг «Девону луғотит турк» асарига оид тадқиқотларидан бири «Энг эски турк адабиёти намуналари» деб номланади. Мазкур тадқиқот-мажмуа 1927 йилда ислоҳ қилинган араб ёзувида чоп этилган бўлиб, унда Фитрат туркшунослиқ илмининг асосчиси Маҳмуд Қошғарийнинг машҳур «Девону луғотит турк» асаридаги шеърӣ парчаларни йиғиб, уларни адабий тур ва жанрларга кўра таснифлаган. «Бир-икки сўз» деб номланган сўз бошисида ўзбек тили ва адабиёти тарихи, туркий тилшунослиқ ва ўзбек адабиётшунослиғи учун муҳим, аҳамиятли фикрлар ифодаланган. Улар жумласига қуйидагиларни айтиш мумкин:

а) Маҳмуд Қошғарий, В.В.Радлов ва А.Н.Самойловичларнинг туркий тиллар таснифига оид илмий қарашлари муфассал таҳлил этилган;

б) янги ўзбек адабий тилининг асосий манбалари тўғри белгиланган;

в) «Девону луғотит турк» асаридаги шеърӣ парчалар адабий тур ва жанрларга кўра аниқ таснифланган;

г) «Девону луғотит турк» асарининг илмий-тарихий аҳамиятига тўғри баҳо берилган.

Юқорида айтиб ўтилганидек, «Девону луғотит турк» асарининг қўлёзмаси 1914 йилда Туркиянинг Диёрбакир шаҳрида топилади, 319 саҳифали бу қўлёзманинг фотонусҳасини Қилисли Рифат 1915-1917 йилларда уч томдан иборат қилиб, Истанбулда нашр эттиради. Фитрат ушбу нашрдан фойдаланиб, уни тадқиқ этишга ҳаракат қилган. Дастлаб у туркшунослар Маҳмуд Қошғарий, В.В.Радлов ва А.Н.Самойловичнинг туркий тиллар таснифларига ўз муносабатини билдириб ўтади.

Маълумки, В.В.Радлов таснифида, асосан, ҳудудий-географик нуктаи назар асос қилиб олинган ва шунга кўра туркий тиллар тўрт гуруҳга бўлинган. Улар қуйидагилардир: 1. Шарқий гуруҳ (Бу гуруҳга олтой, чулим, хакас, шор, тува ва энасой туркларининг тили қиради). 2. Ғарбий гуруҳ (Бу гуруҳга қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ, татар, бошқирд тиллари қиради). 3. Ўрта Осиё гуруҳи (Бу гуруҳга уйғур ва ўзбек тиллари қиради). 4. Жанубий гуруҳ (Бу гуруҳга туркман, озарбайжон ва турк тиллари қиради).

А.Н.Самойловичнинг таснифида эса туркий тиллар олтита гуруҳга бўлинган ва бу таснифга фонетик тамойил асос қилиб олинган. А.Н.Самойловичнинг таснифида туркий тиллар гуруҳи қуйидагилардан иборат: 1. Булғор гуруҳи. Бу **Р** гуруҳи номи билан ҳам юритилади (Бу гуруҳга эски булғор ва ҳозирги чуваш тиллари қиради). 2. Шимоли-Шарқий ёки уйғур гуруҳи. Бу **Д** гуруҳи номи билан ҳам юритилади (Бу гуруҳга уйғур, тува, салар тиллари қиради). 3. Шимоли-Ғарбий ёки қипчоқ гуруҳи. Бу **Тау** гуруҳи номи билан ҳам юритилади (Бу гуруҳга олтой, қирғиз, кумик, татар, бошқирд, қозоқ тиллари қиради). 4. Жануби-Шарқий ёки чигатой гуруҳи. Бу **Тағлиқ** гуруҳи номи билан ҳам юритилади (Бу гуруҳга ўзбек ва уйғур тиллари қиради). 5. Ўрта ёки қипчоқ-туркман гуруҳи. Бу **Тағлиқ** гуруҳи номи билан ҳам юритилади (Бу гуруҳга қипчоқ-туркман тиллари қиради). 6. Жануби-Ғарбий гуруҳ. Бу **Ол** гуруҳи номи билан ҳам юритилади (Бу гуруҳга озарбайжон, турк, гагауз тиллари қиради).

Фитрат мазкур таснифларни таҳлил этиб бўлгач, улар бўйича ўз хулосаларини қуйидагича ифодалайди: «Ҳар ҳолда бу таснифларнинг кўпида асосий нарсалар бўлмагани

маълум. Булардан бошқа бирда тарихий тасниф Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғат»ида бордир». Олимнинг мазкур фикридан қуйидагиларни англаш мумкин:

1) рус туркшуносларининг таснифида жуда кўп камчиликлар мавжуд, уларда туркий тиллар бир томонлама тасниф этилган. В.В.Радловнинг илмий ишларида туркий тиллар ҳудудий-географик нуқтаи назардан, А.Н.Самойловичнинг илмий асарларида эса туркий тиллар бир хил лингвистик белгисига асосланиб тасниф этилган. Бундай йўл тутиш хатолик ва чалкашликларни келтириб чиқариши аниқ. Шу учун уларнинг таснифлари мукамалликдан йироқ;

2) мазкур таснифлардан бир неча аср илгари, яъни XI асрда яратилган тасниф ҳам мавжуд бўлиб, у Маҳмуд Қошғарийга тегишлидир. Аёнки, олим туркий халқларнинг ҳудудий-географик жиҳатдан яшаш манзиллари ва туркий тилларнинг лингвистик хусусиятларини алоҳида эътиборга олиб, туркий тилларни иккита гуруҳга бўлади:

1. Турк ёки ҳоконий туркчаси тиллари.
2. Ўғуз тиллари.

Маълумки, «Девону луғотит турк» асарида мазкур гуруҳдаги тилларнинг фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари муфассал таҳлил этилган, шуларга асосланиб улар тасниф этилган. Бу тарихий тасниф анча содда, аниқ ва қисман мукамал эканлигини Фитрат алоҳида таъкидлаб, ундан кенг фойдаланиш, яратилажак янги таснифларга, албатта, асос қилиб олиниши лозимлигини айтади. Асарга тарихий фонетика, морфология ва лексикология учун қимматли материаллар берувчи манба сифатида юқори баҳо беради. Чиндан ҳам унда юқоридаги йўналишлар бўйича анча кенг ва тўлиқ маълумотлар мавжуд.

Абдурауф Фитрат «Девону луғотит турк» асарида мингдан ортиқ сўзнинг изоҳи берилганлигини қайд этади. Айрим адабиётларда асардаги сўзлар миқдори олти мингдан зиёдроқ деб кўрсатилган. «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси»да эса саккиз мингдан ортиқ сўзнинг изоҳи берилганлиги кўрсатиб ўтилган (III, 230) Ҳозирча бу масалада аниқ тўхтамга келингани йўқ. Фитрат тадқиқотида «Девону луғотит турк» асарининг ёзилиш санаси ҳам кўрсатиб ўтилган. Шу ўринда мазкур асарнинг ёзилиш санаси хусусидаги айрим қарашларга тўхталиб ўтсак. Баъзи ўқув адабиётларида асарнинг ёзилиш санаси 1072-1083 йиллар деб қайд этилган бўлса (Мухторов А., Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. –Т.: Ўқитувчи, 1995. –Б. 56), айрим илмий манбаларда 1068 йил (Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. –Т.: Ўқитувчи, 1973. –Б. 16), «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси»нинг 3-жилдида 1071-1072 йиллар (230-б.), 5-жилдида эса 1072 йил (77-б.) деб кўрсатилган. Фитрат «Девону луғотит турк» асари хижрий 464-466 йилларда ёзиб тугатилганлигини қайд этади. Буни милодий йил бўйича ҳисобласак, 1072-1074 йилларга тўғри келади. Бу борада Абдурауф Фитратнинг фикри ҳақиқатга яқин.

Фитрат мазкур асарни тадқиқ этиш жараёнида жуда кўплаб илмий ва бадий асарларни ўрганиб чиқади. Шулар жумласига В.В.Радлов ва А.Н.Самойловичларнинг илмий тадқиқотларини, «Қутадғу билиг», «Ҳибатул-ҳақойиқ», «Муқаддиматул-адаб» каби бадий ва луғат асарларни айтиш мумкин. Олим шулар асосида «Девону луғотит турк» асаридаги шеърларни изоҳлаган, вазн, қофия, мавзу бўйича таҳлил ва тасниф этган. Фитрат ўзбек халқининг, кенгроқ маънода айтсак, туркий халқларнинг ёзма манбаларини ўрганишда, уларни тарғиб этишда алоҳида ўринга эга. Ундан қолган илмий мерос ҳозир ҳам ўз аҳамияти ва долзарблигини асло йўқотган эмас.

Қошғарийшуносликка муносиб ҳисса қўшганлардан бири, шубҳасиз, Солиҳ Муталлибовдир. У «Девону луғотит турк» ҳақида бир қанча мақолалар, монографиялар ёзди, асарни тўла равишда ўзбек тилига таржима қилди ва нашр этди. С.Муталлибов кўзга кўринган қошғарийшуносларидан бўлиб, бу соҳанинг энг йирик мутахассисларидан биридир. «Девону луғотит турк» асарининг таржимасига берилган изоҳларнинг ўзи алоҳида бир илмий ишдирки, бу кўп вақт ва кенг билимни талаб қилади.

Халқимизнинг бой тарихини ҳар томонлама ўрганиш, унинг тараққиёт босқичларига ҳос жиҳатларни умумлаштириш муҳим масалалардан ҳисобланади. «Девону луғотит турк» асари ўзбек халқи тарихида муҳим аҳамиятга эга ноёб манбадир.

REFERENCES

1. Жузе П.К. Диван лугат ат-турк // Известия Восточного факультета Азербайджанского Государственного университета. т. I. -Баку, 1926; т. II. -Баку, 1928.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдли. / А.Мадвалиев таҳрири остида. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006- 2008.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. -Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. -Тошкент: Университет, 2000.
5. Қошғарий М. Девону луғотит турк (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов). Т. I-II-III. –Тошкент: Фан, 1960-1963. Т. I. 1960. –529 б.; Т. II. 1961. – 488 б.; Т. III. 1963. – 468 б.
6. Маллаев Н. Эски ўзбек адабий тили. // Илмий асарлар, V китоб, Ўзбек адабиёти. – Тошкент: 1962. –Б. 74-80.
7. Маллаев Н. Энг қадимги оғзаки адабиёт ёдгорликлари. // Тил ва адабиёт масалалари, XIX том. –Тошкент: 1961. –Б. 69-81.
8. Муталлибов С. ”Девону луғотит турк”нинг ўзбек тилига муносабати масаласи // Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том. – Тошкент: Фан, 1960.
9. Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан очерк. - Тошкент: Фан, 1950.
10. Мухторов А., Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. -Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
11. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. -Тошкент: Ўқитувчи, 1994.
12. Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараққиёт босқичлари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
13. Фитрат. Адабиёт қоидалари // Танланган асарлар. V жилдли. -Тошкент: Маънавият, 2006. -IV жилд. –Б. 11-88.